

CEVDET PAŞA (1822-1895), XIX. asır

Türkiye'sinin büyük âlim ve devlet adamlarından olup, 26/27 mart gecesi 1822 'de Lofça (Lovets, Bulgaristan) 'da doğdu. Asıl adı Ah-med olup, C e v d e t mahlasını sonradan almıştır. Babası Lofça idare meclisi âzasından ve istabl-i âmire pâyelilerinden İsmail Ağa, annesi kasabada Topuz-oğlu adı ile tanınmış bir aileden olan Ayşe Sünbül Hanım 'dır. Cevdet Paşa 'nın bilinen en eski ceddi, Yu-larkıran Ahmed Ağa adında, Kırklarelili bir sergerdedir. Ahmed Ağa, Prut harbine iştirak ettikten sonra, Kırklareli 'ne dönmeyerek, Lofça 'da yerleşmişti. Bundan sonra gelen cedle-rinin hepsi Lofça 'da kalmış ve kasabanın ileri gelenlerinden olmuştur. Yularkıran Ahmed Ağa 'nın oğlu ismail Efendi Lofça 'nın müftisi idi.

Cevdet Paşa 'nın büyük babası olan Ali Efendi ise, uzun müddet Lofça ayanlarının bâzan muhasebe kâtipliğini, bâzan kâhyalığını yapmış, hacca gitmiş, memleketinin okur yazarlarından, münevver bir zattı. Ali Efendi Cevdet Paşa 'nın yetişmesinde çok müessir olmuştur. Küçük Ahmed ilk tahsilini doğduğu kasabada yaptı. Bir taraftan Lofça 'da yeni kurulan mektebe devam ediyor, diğer taraftan şehrin ulemasından ders alıyordu. Fevkalâde zeki ve çalışkan idi; 17 yaşına gelince, Lofça 'da tahsile devam edebilecek bir müessese olmadığı için, dedesi Ali Efendi, anne ve babasını ikna ederek, küçük Ahmed'i, 1255 (1839) senesi başlarında, medrese tahsilini tamamlamak için, İstanbul 'a gönderdi.

Cevdet Paşa'nın İstanbul'daki 7—8 senelik tahsil hayatı onun ne yüksek bir zekâ ve istidat sahibi olduğunu gösterir ; *Cevdet Paşa ve zamanı* ve *Tezâkir-i Cevdet* 'te tafsilâtı ile anlatıldığına göre, Cevdet Paşa

'nın yalnız medrese tahsili ile kaldığını iddia etmek, eserlerine bakılırsa, mümkün değildir. O vakitler medreseden kaldırılmış bulunan eski tarzda hesap, hendese, cebir ve hey'et kitaplarını okuduğu gibi, Müneccimbaşı Osman Sâib 'den ve bilhassa hendesehâne-i berrî muallimi miralay Nuri Bey 'den yeni tarz riyaziye dersleri almıştır. Tatil günlerinde dinlenmek için gittiği Murad Molla tekkesinde, bizzat Murad Molla 'dan mesnevi okuyarak, farsça öğrendi ve mesnevi i şerif icazeti aldı. Ayrıca devrin ekseri rical ve kibarı, âlim ve şâirleri dergâhı ziyaret ettikleri için, orada bir çok kimseler ile tanıştı, mubâhase ve münakaşalar yaptı. ^skileri takliden şiir yazmak havesine" orada kapıldığını söyler. Mamafih ilk şiirini *Safinat*

al-şuarâ. 'sahibi Fehîm 'in konağında „bezm-i üdebâ" 'ya takdim etmiştir. Önceleri farsça hocası, sonraları arkadaşı olan Fehîm 'in ve konağındaki edebî toplantıların Cevdet Paşa da güzel hâtıraları kalmıştır, isminin sonuna eklenen C e v d e t mahlasını ona Fehîm verdiği gibi, *Divançe* 'sini teşkil eden şiirlerin de çoğu bu zamanların mahsûlüdür.

Cevdet Paşa 'nın tarihî görüşlerinin doğuşunda Ibn Haldun 'un te'siri bariz görünmekle beraber, garp tarihçilerinden bilhassa Michelet, A. Taine, *Osmanlı tarihi* müellifi J. v. Hammer, meşhur ingiliz medeniyet tarihi müellifi Buckle ve ingiliz müverrihi Macaulay 'den istifâde ettiğini Selim Sabit Efendi merhumdan naklederler. Cevdet Paşa 'nın fransızcayı anlayacak kadar öğrendiği söylendiği gibi, pek çok himayesine mazhar olmuş ve evlâtlarına hocalık etmiş olan hukuku düvel muallimi Ali Şahbaz Efendi vasıtası ile, garp tarih ve hukukundan da müstefit olduğu muhakkaktır.

Cevdet Paşa'nın hangi tarihte icazet aldığı belli değildir. Yalnız, tarik-i kazaya intisap ile Rumeli kalemünde, Ç a n a t payesi (Csanâd Cenubî Macaristan 'da bir şehir olup, Osmanlı hâkimiyeti devrinde bu mahal en küçük kadılıklardan biri addolunmuş ve bu paye Macaristan'm ziyamdan sonra da devam etmiştir) ile Premedi kazası tevcih edilerek, bir kaç aya mahsus olan 150 kuruş maaşı 1260 (1844/1845) 'ta almağa başladığına ve 23 cemâziyelâhır 1261 (2 haziran 1845)'de istanbul ruûsu alarak, müderris olduğuna göre, 1261 'den evvel icazet almış olacağı tahmin edilebilir.

Cevdet Paşa'nın idare ve siyâset hayatı ile teması da bu tarihlerde başlar. Reşid Paşa, ilk sadârete geldiği zaman, tasarladığı yeni kanun ve nizâmnâmeler için lâzım olan şer'î malûmatı almak üzere, meşihatten, ulemadan açık fikirli bir zat istemiş ve ona Ahmed Cevdet Efendi 'yi göndermişlerdi. Bu tanışmadan sonra Cevdet Efendi Reşid Paşa 'dan hiç ayrılmadı; hattâ çocuklarına muallim olarak, onun konağına yerleşti. Tanzimatın iki mühim rüknü olan Âli ve Fuad Paşa 'lar ile orada tanışarak, arkadaş oldu. Denilebilir ki, Reşid Paşa'nın yanında geçirdiği 15 sene onun için ikinci, fakat çok daha mühim bir yetişme devresi olmuştur. Asıl maksadı „kendi tarikinde derece-i kâfiyede maaşa erişerek, neşr-i ulûm" olduğu hâlde, Reşid Paşa'nın te'siri ile, yavaş yavaş bu gayeden uzaklaştı; bir takım idarî ve siyâsî vazifeleri de kabule mecbur oldu. Memleketeyn 'de çıkan 1848 karışıklığı üzerine, Bükreş 'e gitmiş olan Fuad Efendi (Paşa) 'ye, sadrâzâmın yeni şifahî talimatını o götürdü; bir ay kadar Bükreş 'te kalarak, Fuad Efendi 'nin cevaCEVDET PAŞA. «5

bini alıp, İstanbul 'a döndü. Aradan bir sene bile geçmeden, ilk memuriyeti olan meclis-i maarif âzalığı ile dârümuallimîn müdürlüğüne tâyin edildi (5 şevval 1266 = 13 ağustos 1850). Fakat vazifesine başlamadan Fuad Paşa ile birlikte, Bursa 'ya gitti. *Kavâid-i Osmaniye* kitabı ile, şirket-i hayriyenin kuruluşuna âit projeler, bu bir ay süren bu seyahatin mahsûlüdür. Cevdet Efendi, dârümuallimîn müdürlüğüne büyük bir gayretle başladı. Denilebilir ki, dârümuallimîn'in ilk ıslahı onun zamanında yapılmıştır. Müessese yeni kurulmuştu (10 re-biülâhır 1264 = 16 mart 1848) ve tam medrese sisteminde idi. Cevdet Efendi önce talebenin tahsisatını arttırmaya muvaffak olarak, ders zamanını hemen yarı yarıya azaltan cerre çıkmak usûlünü kaldırdı. Bir nizâmname ile mektebe alınacak talebenin kabul şartlarını, imtihan usûllerini tesbit etti. Cevdet Efendi 'nin Dârümuallimîn müdürlüğünden ayrılış tarihi ve sebebi belli değildir; muallim Cevdet, Darümu-allimîn'in 70. kuruluş yıldönümü konferansında (*Tedrisat mecmuası*, VIII, 185), bu tarihi 1267 (1851) olarak tesbit etmektedir. Cevdet Efendi 'nin, bu sıralarda meşgul olduğu ikinci iş de, meclis-i maarif toplantı ve kararlarıdır. Meclisin baş kâtibi o idi; bu yüzden encümen-i dânişin teşekkülüne âit es-bab-ı mucibe mazbatası, *Takvim-i vekayi* 'deki beyanname (nr. 449, gurre-i şaban, 1267) ve bu encümenin açılış merasiminde Hayrullah Efendi 'nin söylediği nutuk onun kaleminden çıkmıştır (19 ramazan 1267 = 18 temmuz 1851). Bu merasimde, padişah, kendisine takdim edilen *Kavâid-i Osmaniye'nin*, encümenin ilk eseri olarak, basılmasını irâde ettiği gibi, Cevdet Efendi 'nin ruûs derecesini, h a r e k e t - i a l t m ı ş l ı y a yükseltti. Mısır valisi

Abbas Paşa ile Mehmed Ali Paşa ailesi arasında çıkan ihtilâfın halli için, Fuad Paşa Mısır'a gönderildiği zaman, Cevdet Efendi de ona refakat etti (3 cemâziyelâhır 1268 = 26 nart 1852). 2 ay sonra dönünce, kendisini encümen-i dâniş çalışmalarına verdi. Encümen osmanlı tarihini 3 kısma ayırarak, azalara taksim etmişti. Cevdet Efendi hissesine düşen kısmı (1181—1241 = 1767/1768 — 1825/1826 arası) yazmağa başladı. Kırım harbi sırasında ilk 3 cildi tamamlayarak, padişaha takdim edince, ruûs derecesi s ü 1 e y m a-n i y e y e yükseltildi (1270=1854) ve bir müddet sonra da, vak'anüvis nasbedildi (14 cemâziyelâhır 1271 = 2 şubat 1855).

Cevdet Efendi vak'anüvis olunca, bir taraftan *Tarih-i Cevdet* in diğer cildlerini tamamlamağa çalışırken, diğer taraftan da, âdet olduğu ve-cihle, zamanının siyâsî vak'alarını kaydederek. *Tezâkir-i Cevdet* 'i meydana getirdi. Mamafih

o yalnız vak'anüvis olarak kalmadı; Kırım harbi sırasında Avrupa ile münâsebetler çoğaldığı için, ticarî muameleleri tanzim etmek kastı ile, muamelât-i hukukiyeye dâir, *Metn-i metîn* adlı, bir kitap yazmak üzere kurulan komisyona âza oldu. Bu komisyon fikhın muamelât kısmından *Kitâh al-buyu*'u hulasaten yazdı ise de, *Metn-i metîn* 'i tamamlayamadan, dağıldı. Fakat Cevdet Efendi, esasen bir çok fikh kitaplarını okumuş idi ise de, ayrıca azaların bilgilerinden de çok istifâde etmişti. 1272 cemâziyelâhır başlarında (şubat 1856) bilfiil Galata mollası oldu, 1278 recebinde (şubat 1857) Mekke payesi aldı. Nihayet yaşının ve rütbesinin küçüklüğüne rağmen, meclis-i âlî-i tanzimat âzası olduktan sonra, Cevdet Efendi 'yi devletin yeni kanun ve nizâm-nâmelerinin tanziminde en mühim vazifeleri

almış görüyoruz. Meclisin hazırlamakta olduğu ceza kanunnâmesinin tamamlanmasında mühim bir rolü olduğu gibi, arazi kanunnâmesinin yazılması için, ayrıca kurulan „arâzi-i seniye komisyonu" reisliğine de onu geçirdiler. Haftada iki gün de buraya devam ederek, önce bu mühim kanunun ve müteakiben „*Tapu nizâmnâmesi ve tâlimat-i muvakkatesi ve târif-nâmesi*" (bk. *Düstûr*, 1. tab., s. 165—224 gibi, kanunların tedvininde mühim hizmeti oldu. Bütün bu resmî işler arasında bir taraftan *Tarih-i Cevdet* 'i yazarken, diğer taraftan da, tarih görüşünün kuvvetlenmesine doğrudan doğruya müessir olan, İbn Haldun 'u tetkik ediyor-» du. Pîrî-zâde Sâhib [b. bk.]'in yarıda bıraktığı mukaddime tercümesini bu sırada bitirerek, neşretti (1277 = 1860). Artık devletin mühim ricali arasına karışan Cevdet Efendi 'ye, Reşid Paşa 'nin ölümünden sonra (1274 = 1858), Âli ve Fuad Paşa 'lar vezâretle Vidin valiliğini teklif ettiler. Meslek değiştirmek istemediği için, reddetti. Gayesi hâlâ, „münasip bir maaşa eriştikten sonra, medreseye çekilerek, neşr-i ulûm ile iştigâl" etmek idi. Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa 'nin Rumeli teftişinde yanında bulunarak, sadrâzamı fevkalâde memnun etmesi, kendi mesleğinde yükselmesini temin etti. Sadrâzam dönüşünde, rütbesini i s t a n b u l payesine terfi ettirdi (s recep 1277=17 kânun II. 1861). Fakat Cevdet Efendi yine medreseye çekilmedi ve bir az sonra *Takvim-i vekayi* 'i ıslâh için kurulan komisyona âza oldu. 1278 muharreminde (temmuz 1861) meclisi âlî-i tanzimat, meclis-i vâlây-i ahkâm-ı adliye ile birleştirilince, yeni teşkil edilen meclis-i vâlânın nizamnamesini o yazdı ve o meclise âza tâyin edildi. Fakat Cevdet Efendi yalnız bu âzalıkla kalmamıştır.

Daha iki ay geçmeden, zuhur eden Işkodra hâdisesi üzerine, idarî, mülkî ve askerî geniş salâhiyetler Ve fevkalâde komiser sıfatı

u6 CEVDET PAŞA.

ile, Işkodra 'ya gönderildi (21 rebiülevvel 1278 = 26 eylül 1861). Onun idarecilik ve teşkilâtçılıktaki kabiliyetini meydana çıkaran bu geniş mes'ûliyetli vazifesi hakkında *Tezâkir-i Cevdet* (tezkire 18) 'te uzun malûmat vardır, iki ay kadar süren bu memuriyetinde kazandığı muvaffakiyet, 1279 (1862) kabine istifasında onun şeyhülislâm olacağı rivayetlerini çıkardı ise de, bu defa ancak Bosna-Hersek müfettişliğine, Anadolu kazaskerliği payesi ile, tâyin olunarak (3 muharrem 1280 = 23 mayıs 1863), Bosna 'ya gönderdi. Bir buçuk sene kadar süren memuriyetinde

Cevdet Efendi bilhassa ecnebi devletlerin, türlü maksatlar ile, alâkalarını çeken bu mıntakanın nizam altına alınmasında büyük bir muvaffakiyet göstermiştir.

Cevdet Efendi istanbul 'a döndüğü zaman, kendisine mükâfat olarak, osmanî nişanı tevcih ve Bosna askerlerinin tüfenklerinden bir tane. hâtıra gibi, hediye edildi. Cevdet Efendi İstanbul da bir müddet meclisi vâlânın işleri ile meşgul oldu; askerî ceza kanunnâmesinin hazırlanmasında vazife aldı. Nihayet Kozan ve havâlisinde isyan hâlinde bulunan halkı itaat altına almak ve buraları ıslâh etmek bahis mezuu olunca, *Fırka-i islâhiye* adı ile, bir fırka teşkil edildi ve kumandanlığına Derviş Paşa ve mülkî ıslâhata da, fevkalâde komiserlikle, Cevdet Efendi memur edildiler (24 zilhicce 1281 = 20 mayıs 1865). Cevdet Efendi, gerek *Tezâkir-i Cevdet* (tezkire, 26—30), gerek

Mâruzât'ta (*TOEM*, nr. io—12,14), bu memuriyetinde yaptıklarını ve muvaffakiyetlerini tafsilâtı ile anlatır. Fakat, kışı geçirmek için, vakitsiz İstanbul'a dönmeleri (cemâziyelâhır 1282= teşrin II. 1865), hükümet merkezinde iyi karşılanmadı. Cevdet Efendi, 25 şaban 1282 (13 kânun II. 1866) 'de, meslek değiştirmeye razı olarak, hâiz olduğu ilmiye rütbesi vezarete kalbolundu ; bu arada vak'anüvislikten de çekildi. Kendisi, yeni vilâyetler nizâmnâmesine göre, Halep ve Adana eyâletleri ile Kozan, Maraş, Urfa, Zor sancakları birleştirilerek teşkil edilen Halep vilâyetine tâyin edildi. Fakat 1284 (1868) 'te meclis-i vâlây-ı ahkâm-ı adliye ikiye ayrılarak, şuray-i devlet ve divan-ı ahkâm-ı adliye teşkili kararlaştırıldığı zaman, Cevdet Paşa divan-ı ahkâm-ı adliye reisliği ile İstanbul 'a çağırıldı (zilkade 1284 = şubat 1868). Cevdet Paşa İstanbul 'a gelince, uzun çalışma ve tecrübeler ile nizâmı mahkemelerin ve divanın teşkilât ve salâhiyetlerini tesbit eden bir dahilî nizâmnâme yaptı. Bu nizâmnâmeye göre, divan-ı ahkâm-ı adliye, biri mahkeme-i temyiz, diğeri, sonradan istinaf mahkemesi hâline getirilen, geniş salâhiyetli yüksek bir mahkeme olmak üzere, iki kısma ayrılıyor ve divan reisliği de nezârete tahavvül ediyordu. Bu teşkilâtı tamamlayan bir çok nizâmnâmeler de hep Cevdet Paşa nın nazırlığı zamanında yapılmıştır { *Düstûr*, 1. tab., I, 364—374). Hâkimlerin malûmatını arttırmak ve usûl-i muhakemeyi tanzim etmek için, mek-teb-i hukuka mukaddime olmak üzere, adliye dâiresinde hukuk dersleri açtırdı. Fakat bu senelerin en mühim işini, bir medenî kanun tanzimi üzerindeki münakaşalar neticesinde, mecellenin te'lifine başlanması teşkil eder. Bu münakaşada Cevdet

Paşa, Şir-vânî-zâde Rüşdî Paşa ile birlikte ve Fuad Paşa'nın da müzahareti ile, Alî Paşa'nın tâ Girit isyanından beri tasavvur ettiği Fransız medeni kanununun (*code civil*) tercümesi teklifine ve Fransız elçisinin de tedris için Fransız muallimlerinin celbi ve muhakim-i nizamiyede tamamen mer'ülicrâ olması hususunda ısrar göstermesine (krş. *Tezâkir-i Cevdet*, defter 16, s. 35) karşı, Hanefî fıkhına göre, bir mecelle tanzimi fikrini müdafaa ve kabul ettirdi. Cevdet Paşa'nın reisliğinde bir ilmî cemiyet kuruldu ; devrin en ileri gelen fakihlerinin iştirak ettiği bu cemiyet, bir esbâb-ı mucibe mazbatasını hazırlayarak, çalışmaya başladı ve 2 sene zarfında ilk 4 kitabını tamamlayıp, neşretti. 5. kitabın hazırlığı bittiği sırada Cevdet Paşa azledilerek (24 muharrem 1287 = 26 Nisan 1870), Bursa valiliğine tâyin olundu ise de, bir kaç gün sonra ondan da affedildi. Cevdet Paşa bir müddet mütalâa ve te'lif ile meşgul oldu. *Tarih-i Cevdet*'in 7. ve 8. cildleri ile *Takvim aladvâr*'in yazılması bu sıralardadır. Cevdet Paşa ayrılınca, mecelle cemiyeti Bâb-ı Fetvaya nakledilmiş ve hâzir olan 5. kitaptan sonra, 6. kitap tamamlanıp, neşredilmişti. Fakat 6. kitap şiddetli tenkitlere uğradı. Bunun üzerine, bu mühim teşebbüsün başarılı olabilmesi Cevdet Paşa'nın yardım ve idaresine bağlı olduğu anlaşıldı ve Cevdet Paşa, 8 Cemâziyelâhır 1288 (24 Ağustos 1871) 'de Şuray-ı Devlet Tanzimat Dâiresi Reisliği ile birlikte, mecelle cemiyeti reisliğine tâyin edildi. Cevdet Paşa vazifesine başlayınca, ilk işi 6. kitabı toplatıp, ortadan kaldırarak, bunu yeniden yazdırmak oldu; artık bundan sonra, mecelle tamamlanıncaya kadar, bâzı İstanbul haricindeki memuriyetler müstesna, Cevdet Paşa cemiyetle alâkasını kesmedi. Meselâ sadrâzam Mahmud Nedim Paşa'nın teşkil ettiği ıslâhat

komisyonuna âza olması ve bir az sonra, İstanbul 'dan uzaklaştırılmak kasdı ile, Maraş valiliğine tâyin ettirilmesi bile, 6. ve 7. kitapların yazılıp, neşredilmesine mâni teşkil etmedi. Midhat Paşa, sadârete geçince, aralarının bozuk olmasına rağmen, onu tekrar mecelle cemiyeti reisliği ile beraber, divan-ı ahkâm-ı adliye âza-lığına tâyin ettirdi (1 cemâziyelâhır, 1289 = 6

CEVDET PAŞA. H7

ağustos 1872); 8. kitap neşredilip, 9. hazırlandığı sırada, şuray-i devlet âzası oldu (8 zilkade 1289 = 27 kânun II. 1873). Az sonra ev-kaf-ı hümayun nezâretine tâyin edilince (18 zilhicce 1289 == 26 şubat 1873), cemiyetle eskisi kadar meşgul olamadı. Hele memuriyeti maa-rif-i umumiye nezâretine tebdil edilince (25 safer 1290 = 15 nisan 1873), tamamlanmış olan 9. kitabı neşretmekle beraber, nezâretin işleri onu cemiyetten daha ziyâde uzaklaştırdı. Cevdet Paşa maarif nazırlığında oldukça mühim işler görmüştür. Önce, 1286 maarif-i umumiye nizamnamesinin o zamana kadar tatbik edilemeyen hükümlerini yerine getirmek için, bir komisyon kurdu. Bu komisyon, sıbyan mekteplerini ıslâha başladığı gibi, rüştiyelerde ve te'sis olunacak idâdîyelerde okutulacak derslerin programını yaptı; dersler için lüzumlu kitapların te'lifini azalara taksim etti. Komisyonun ricası üzerine, Cevdet Paşa da *Kavâid-i tür-kiye*, *Âdâh-ı sedâd*, *Mıyâri sedâd* adlı eserlerini yazdı. Nuruosmaniye camiinde, iptidaiye adı ile, ilk nümûne mektebinin açılması da Cevdet Paşa 'nın maarif nazırlığı zamanındadır. Ayrıca dârülmualimîn teşkilâtı ıslâh edildi. Bu müessese, sıbyan, rüştiye ve idadiye olmak üzere 3 dereceye ayrıldı. Divan-ı ahkâm-ı adliye nâzın iken, adliye

dâiresinde açtırdığı hukuk dersleri yalnız memurlar için idi. Bunun serbest dersler şekline sokulması (*Tarihçe-i teşkilât-ı maarif ve nuzzârm ierâcim-i ahvâli*, s. 128 v.d.) bu sıralarda olduğu gibi, Galatasaray sultanîsinin son sınıflarında mecelle okunması onun tensibi ile olmuştur (*Darülfünun tarihi*, s. 29).

Bütün bu meşguliyetlerden fırsat buldukça, yine mecelle cemiyetine gidiyordu. Nitekim 17 safer 1291 (4 nisan 1874) 'de şura-i devlet reis muavinliğine tâyin edildiği sıralarda, mecellenin 10. kitabı tab'edildi ve 11. ile 12. kitapların hazırlanması bitti; fakat ansızın Yanya valiliğine tâyin edilmesi (23 ramazan 1291 = 2 teşrin II. 1874) tabı'larını geri bıraktı. Cevdet Paşa bu tâyini, Abdülaziz 'in ilk hal'i teşebbüsü ile alâkalı bulmaktadır (*TOEM*, nr. 46, s. 222—224 ; *Mâruzât*, 5. cüzdana ilâve, s. 35). Sadrâzam Hüseyin Avni Paşa ona itimat edemediği için, bir müddet istanbul 'dan uzaklaştırmağı uygun görmüştü. Nitekim Hüseyin Avni Paşa azledilip, yerine Esad Paşa sadrâzam olunca, Cevdet Paşa, yine maarif nazırlığı ile, istanbul 'a çağırıldı (8 cemâziyelevvel 1292 = il haziran 1875). Fakat 2 zilkade 1292 (29 teşrin II. 1875)'den sonra vazifesi adliye nazırlığına tahvil edildi. O zamana kadar ticaret nezâretine bağlı bulunan ticaret mahkemelerinin adliye nezâretine bağlanması, onun bu nazırlığı zamanındadır. Mamafih adliye nazırlığında fazla kalmadı; Esad Paşa 'dan sonra sadrâzam olan Mahmud Nedim Paşa 'ya gümrükler varidatının ecnebi sermayedarlar tarafından iltizamına müsaade edilmesine şiddetle itiraz edince. önce Rumeli teftişine gönderildi (8 safer 1293 = 5 mart 1876); dönüşünde adliye nazırlığından azledilerek, Suriye valiliğine tâyin edildi. Fakat yol hazırlığını bitirmeden, Mahmud Nedim

Paşa'nın azli ile teşekkül eden yeni kabinede, üçüncü defa olarak, maarif nazırlığına getirildi (13 rebiülâhır 1293 = 8 mayıs 1876); Abdülaziz'in hal'i ve ölümü onun bu nazırlığı zamanına tesadüf eder. Mamafih Cevdet Paşa'nın bu hâdiselerde bir rolü olmamıştır. Hattâ gerek *Tezâkir-i Cevdet* (tezkire, 17, s. 12—22; *TOEM*, nr. 46, s. 223—237, nr. 47, s. 266—282) ve gerekse *Mâruzât* (5. cüzdana ilâve, s. 29, 63) 'ında kullandığı dil buna muhalif olduğunu göstermektedir. Abdülhamid II. 'in cülusunu müteakip, adliye nâzın olarak (27 ramazan 1293 — 16 teşrin II. 1876), iştirake başladığı kanun-i esâsî müzakerelerinde de müfritleri temsil eden Midhat Paşa ile aralarında şiddetli münakaşa ve mücâdele zuhur ettiğini ve bu yüzden aralarının tamamen açıldığını söyler (aynı tezkire, s. 36). Buna rağmen, Midhat Paşa sadrâzam olduktan sonra da, adliye nazırlığında kaldı. Hattâ mecellenin tamamlanması o sıralardadır. Edhem Paşa sadrâzam olunca, yeniden te'sis edilen dâhiliye nazırlığına Cevdet Paşa tâyin edildi ; bu suretle Cevdet Paşa 1877 rus harbinde memleketi idare eden kabineye girmiş oluyordu. Cevdet Paşa bu harbin aleyhinde idi. *Tezâkir-i Cevdet* (s. 38—42) 'te, bilhassa ordunun ve kumandanların vaziyeti hakkında, çok enteresan görüşleri ve acı tenkitleri vardır. Harbe mâni olamayınca, harp içinde üzerine düşen vazifeleri yapmağa başladı. Mamafih harbin felâketli neticelerini görmeden, istanbul 'dan ayrıldı; 3 zilhicce 1294 (9 kânun I. 1877) 'te evkaf nezâretine nakledildi ve aradan bir ay geçmeden, Suriye valiliğine tâyini iradesi çıktı (1 safer 1295=4 şubat 1878). Suriye'de 9 ay kadar valilik etti. Bu vazifesinin en ehemmiyetli hâdisesi, Kozan'da çıkan ihtilâldir. Cevdet

Paşa bu mıntakayı iyi tanıdığı için, tenkil vazifesi kendisine verilmişti; vazifesinde muvaffak oldu ve isyanı bastırdı. Şam 'a döndükten bir müddet sonra, yerine Midhat Paşa'nın tâyin edilmesi üzerine, açıkta kaldı ve istanbul 'a hareket etti; yolda ticaret nazırlığına tâyini haberini aldı (9 zilhicce 1295 = 4 kânun I. 1878). istanbul 'a varınca vazifesine başladı. Bir taraftan da haftada bir gün mecelle cemiyetine giderek, cemiyete havale olunan meseleler ile meşgul oluyordu.

Sadra118

CEVDET PAŞA.

zam Hayreddin Paşa'nın istifası üzerine, 10 gün kadar, vekâleten, meclis-i vükelâya reislik etti. Nihayet Said Paşa başvekil olunca, adliye nazırlığına tâyin edildi (3 zilkade 1296 = 19 teşrin I. 1879).

Cevdet Paşa'nın bu seferki adliye nazırlığı 3 sene kadar sürmüştür ve mühim hâdiseler ile doludur.

Hazırlıkları Cevdet Paşa'dan evvelki adliye nâzın Said Paşa zamanında baş- I ayan mekteb-i hukuk için adliye nezâreti dâiresinde inşa edilmekte olan bina tamamlanınca, mektep, Cevdet Paşa'nın bir nutku ile, açıldı (18 recep 1297 = 26 haziran 1880). Paşa açılış gününde ilk dersi verdiği gibi (*Hukuk müessesesi tarihi*, s. 78 v. dd.), sonradan usûl-i mu-hakeme-i hukukiye hocalığı yapmış ve ertesi şene ikinci sınıfta belâgat-i Osmaniye ile tâlimi hitabet okutmuştur (*Tezâkir-i Cevdet*, cüz 19, s. 34). ikinci mühim hâdise Midhat Paşa'nın muhakemesidir. Cevdet Paşa, gerek *Tezâkir-i Cevdet* 'te ve gerekse *Mâruzât* 'ta muhakemeden pek az bahseder.

Bu muhakemeden bahsedip-etmemesinden ziyâde, Cevdet Paşa'nın, tâ kanûn-i esası müzakerelerinden beri, meşrutiyete taraf dar olmadığı anlaşılması

mühimdir. Bu hususta Midhat Paşa 'dan nakledilen bir fıkrada: — „Kanûn-i esasî komisyonunda Cevdet Paşa Midhat Paşa 'ya muarız olan tarafın başında bulunuyor ve hattâ sadrâzam Reşid Paşa bile onun fikrine iltihak etti" — deniliyor (bk. İbnülemin Mahmud Kemâl, *Son sadrâzamlar*, İstanbul, 1940, s. 345). Belki bu fikir ayrılığından ileri gelse gerektir ki, Cevdet Paşa 'yi bundan sonra dâima Midhat Paşa 'ya muarız tarafta görüyoruz. Meselâ Abdülhamid II. 'in 28 Mayıs 1898 tarihi ile Paris sefaretine yazdığı bir telgrafta, Cevdet Paşa 'dan naklen, Midhat Paşa 'nın: — „Devleti aliye payidar olmaz; mektepler ıslâh edilip, bir hıristiyan hükümeti gelmelidir" — dediği iş'ar edildiği gibi (bk. İbnülemin Mahmud Kemâl, " *ayn. esr.*, s. 356), Midhat Paşa'nın, Suriye valiliğinde bulunduğu zaman, ecnebler ile temas ve iş birliği yaptığına dâir, yine Cevdet Paşa 'nın yazısı ile bir varaka sureti vardır ki, aynı eserin 380. sahifesinde görülür. Bundan başka, Cevdet Paşa Midhat Paşa muhakemesinde paşayı İzmir 'den alıp, İstanbul 'a getirmek üzere, oraya gönderilen İstanbul vapurunda kendisini tevkif ve sonra da istintaka memur olan heyetin başında, İzmir 'e gidecek kadar faal bir rol oynamış ise de, esasen yukarıda söylediğimiz gibi, Midhat Paşa'nın eseri olan meşrutiyete asla taraf-dar olmamış ve be'ki de memlekete muzir görmüş olan Cevdet Paşa, bu hususta Midhat Paşa 'ya garazına veyahut Abdülhamid 'e hoş görünmek arzusuna değil, kendisinin muhafazakâr kanaatine itbâ etmiş olabilir. Diğer taraftan Cevdet Paşa'nın bütün Midhat Paşa ve kanûn-i esasiye muhalefetine rağmen, Abdülhamid 'in onun dikkatsiz bir sözünden şüphe ederek: — „Bu da onlardan (yâni meşrutiyetçilerden) 'dir" — dediği ve binaenaleyh

padişaha tamamen emniyet ilka edemediği muhakkaktır (bk. İbnülemin Mahmud Kemal, *ayn. esr.*, s. 387). Fakat maksadı ve hedefi ne olursa olsun, Cevdet Paşa gibi, Tanzimat adliyesini kuran büyük teşkilâtçı bir ilim adamının hayatında bu fasıl, kötü bir sahife olarak, kalacaktır (bk. madd. ABDÜL-AZİZ, ABDÜLHAMİD II. ve MİDHAT PAŞA).

Cevdet Paşa, Ahmed Vefik Paşa 'nın başvekil olması üzerine, adliye nazırlığından ayrıldı (19 muharrem 1300 = 30 teşrin II. 1882) ve bir kaç sene mâzûl kaldı. Bu müddet içinde, bir taraftan o zamanlar pek nâdir görülen bir alâka ile kızları Fatma Aliye ve Emine Seniye hanımların modern bir terbiye ile yetişmesi ile yakından uğraşırken, bir taraftan da memleketinin maarif ve itim hayatını takip ediyor ve tettebbu ile meşgul oluyordu; *Tarih-i Cevdet* bu senelerde tamamlandığı gibi, *Kıssas-ı enbiyâ* 'nın 4. ve 5. cüzlerinin yazılması, *Kavâid-i Osmaniye* 'nin noksanlarının ikmâli ile yeniden tabı da aynı senelere tesadüf eder. Ayrıca gerek tarihinin tamamlanması üzerine yapılan tenkitler, gerek o sıralarda neşredilen bir çok ilmî ve edebî eserlere âit mütalâa ve münakaşaları *Tezâkir-i Cevdet* (cüz 19, 20) 'e alınmıştır ve bunlar, onun, devletin fikir hayatı ile ne kadar alâkalı olduğunu, bilmek ve öğrenmek hırsının derecesini göstermeğe yeter.

6 ramazan 1303 (8 haziran 1886) 'te beşinci defa adliye nazırlığına getirildi. Ayrıca padişahın hususî encümenlerine devama başladı; umûr-i mâliye komisyonuna ve siyâsî meseleleri müzakere için teşekkül eden 3 kişilik hususî bir encümene âza oldu. Girit ihtilâlinin bastırılması üzerine, oradaki muvakkat idare için, bâzı tadilâtı hâvî bir ferman-ı âlî yazmak

üzere, kurulan komisyona reislik etti. *Kıyas-ı enbiyâ* 'nın 6. ve 7. cüzlerinin yazılması ve tabı, *Hulâşat albayân fi ta lif al-Kur'ân* ve *Hilya-i saâdat* isimli kitaplarının neşri bu sıralardadır. Ayrıca muhtelif vesileler ile yazdığı tenkit, münakaşa ve takrizlerini de *Tezâkir-i Cevdet* te toplamıştır (cüz 20).

Cevdet Paşa bu sonucu adliye nazırlığından, sadrâzam Kâmil Paşa ile aralarında bir ihtilâf çıkması üzerine, ayrıldı. Fakat bir az sonra Abdülhamid II. onu m e c â l i s - i â l i y e y e memur etti (21 ramazan 1307 = 10 mayıs 1890) ve Cevdet Paşa bundan sonraki senelerini ilmî çalışmalara ve çocuklarına hasrederek geçirdi. Nihayet 2 zilhicce 1312 (25 mayıs

CEVDET PAŞA. 119

1895) de resmî ve hususî hayatında rolünü bitirmiş bir insan huzur ve sekîneti ile, kısa bir hastalığı müteakip, Bebek 'teki yalısında öldü ve Fâtih Sultan Mehmed türbesi naziresine gömüldü. Hayatının sonlarında beyaz ve gür sakallı olup, mâvî gözlerinin nâfız bakışları, kendisini görenlerin hâlâ hâtırındadır.

Ş a h s i y e t i ve e s e r l e r i . Cevdet Paşa 'nın eserleri, memleketin siyâsî, içtimaî ve kültür hayatında bir yenilik ve hareket yaratmağa çalışan tanzimat devrinin ihtiyaç ve temayüllerine uygun olarak, çok mütenevvidir. Terbiyenin esasını teşkil eden medrese ve şark zihniyeti, Cevdet Paşa 'nın eserlerinde bir muhafazakâr

koku bırakmış olsa bile, dâima kendisinin

terakkiyi ve medeniyeti istemesine mâni olmamıştır.

Öyle ki, en basit bir eserinde bile, küçük bir bahane ile, devlet idaresinin çürük taraflarını, câhil, mutaassıp, yalnız kendi menfaatlerini düşünen ricali ve halkın bâtıl

itikatlarını acı-acı tenkit ederdi. En ufak bir terakki hamlesi, ilmin küçük bir zaferi, yeni ehemmiyetli bir kitap, kendisine gönderilmiş bir mektup, sahifeler dolduran parlak ve samimî cümleler ile müsbet ilmi ve medeniyeti methetmesine vesile olurdu. Mamafih hayatının sonlarına doğru yazdıklarında, ilk eserlerindeki, meselâ *Tarih-i Cevdet* 'teki, ümitli tenkit yerine, adetâ tanzimata düşman acı bir görüş hâkim bulunmaktadır. *Tezâkir-i Cevdet* 'in ve bilhassa *Mâruzât* 'in bir çok sahifeleri bu çeşit tenkitler ile doludur. Cevdet Paşa 'nın eserlerini 5 grupta toplayabiliriz.

1. **Tarihî eserleri**. Bu gruba girecek eserlerinin başında 12 ciltlik *Tarih-i Cevdet* (*Tarih-i vekayi-i devlet-i aliyye*) gelir. Osmanlı devletinin, Kaynarca muahedesinden (n88 = 1774) vak'ay-i hayriyeye (1241 = 1825) kadar, tarihini ihtiva etmekte olan bu büyük eser, 30 senelik devamlı bir çalışmanın mahsûlüdür. imparatorluğun siyasî, içtimaî ve kültürel de-ğişmele ile dolu buhranlı bir devrine rastlayan bu 30 sene, *Tarih-i Cevdet* 'in muhtelif cildleri ve tabıları üzerinde zarurî bir takım farklar meydana getirmiştir. İlk 8 sene içinde çıkan 5 cild, tertip ve tanzim bakımından, birbirinin aynıdır; fakat 5. ile 6. cildlerin neşri arasındaki fasılda (1278—1286) Cevdet Paşa, ilk 5 cildin de tertiplerini de-ğiştirmiş, yeni tabılara bir takım faydalı gördüğü kısımlar ilâve etmiştir. 6. ve müteakip cildler ve arada çıkan muhtelif tabılar, dâima bir az tekâmül etmekle beraber, aynı tertibe göre neşredilmiştir. 1302/1303 'te yapılan ve asıl 1309 'da tamamlanmış olan *tertîb-i cedîd* 'de çok büyük düzeltme ve de-ğiştirme vardır. Bu tertibin ilk cildi sâdece medhâl hâline gelmiştir;

mehazlar, *tertîb-i cedîd* 'de son 3 cildin mehazları, buraya ilâve edilerek, ilk cildin başına konmuştur (F. Babinger, GOR7, s. 379—380'de *Tarih-i Cevdet* 'in muhtelif tertip ve tab'ıları için, noksan bir cedvel yapmıştır; daha tam ve mukayeseli tab'ılar cedveli için bk. Âli **Ölmezoğlu**, *Cevdet Paşa 'nın hayatı ve eserleri*, Türkiyat enst., nr. 9).

Cevdet Paşa'nın istifâde ettiği kaynaklar, ekseriyetle, vak'anüvis tarihleri, hususî tarihçilerin eserleri veya resmî vesikalardır. Osmanlı vak'anüvis ve tarihçilerinin eserleri, notları, sefaret-nâmeler, hususî tarihler, lâyhalar, hâtıralar, hazine-i evrak kayıtları, resmî tezkireler ve mecmualar gibi mehazleri, Cevdet Paşa, çok büyük ve dikkatli bir tenkitten geçirir. Muhtelif ve meşhur arap tarihçilerinin eserleri, farsça yazılmış tarihleri de tetkik eden Cevdet Paşa nedense bilhassa farsça tarih ve tarihçilerin isimlerini söylememektedir. Cevdet Paşa, Avrupa eseri olarak, filhakika bir kaç tarih, tetkik, lâyiha, hâtıra, muhabere ve jurnal ismi zikretmekte, Napoleon 'dan sonra Avrupa ile münasebet arttığı için, yabancı dil ile yazılmış tarihlere de çok müracaat ettiğini söylemektedir. Fakat müracaat ettiği kitapların isimlerini kaydetmemiştir. Cevdet Paşa 'nın cemiyet ve tarih telâkkisini tesbit eden mukaddimesinde en bariz te'sirin Ibn Haldun 'dan geldiği vuzuhla görülmekle beraber, yukarıda söylendiği gibi, efkârının teşekkülünde Michelet ve Taine ile Ibn Taymiya ve *Nakd al-ricöl* sahibi Hafız Zahabi müessir olmuşlardır. Alman müsteşriki Hammer ile ingiliz müverrihi Buckle ve Ma-caulay ve fransız âlimi Montesqieu 'den de çok istifâde ettiği rivayet olunur. *Cevdet Pasa ve zamanı* 'nda onun „fransızcadan tevârihe ve kavânine müteallik kitapları anladığı" kayıtlı (s. 34) olduğuna göre, bu

rivayet pek şüpheli sayılamaz. Esasen, Cevdet Paşa'nın tarihin lüzum ve faydası üzerindeki düşüncelerinde bu sözleri te'yit edecek görüşler de vardır ; ona göre tarih, bilhassa terbiye ve telkin bakımından, büyük bir ehemmiyet kazanmaktadır. Müverrih, bu gayeye hizmet edebilmek için, son derecede bitaraf olmalı, tarihî hâdiselerin doğrularını yanlışlarından ve lüzumlularını lüzumsuzlarından ayırmalıdır. Vak'ala-rın hakikî sebeplerini bulmak, birbiri ile mukayese etmek ve bilhassa eserini çok sâde ve selis yazmak onun vazifesidir. Filhakika Cevdet Paşa eserinde bu esaslara fazlası ile riâyet etmektedir. Sayısız hâdiselerin içinden lüzumlularını ayırmakta büyük bir maharet göstermiştir. Kaynakları kuvvetli bir mantık ve muhakeme ile tenkit eder, hâdiseleri birbirleri ile karşılaştırır, bundan netice ve dersler ç11ZO

CEVDET PAŞA.

karır. Bütün bunları yaparken, yine telkini gayeler yüzünden, zaman-zaman bitarafılıktan ayrılması, bâzı ehemmiyetsiz hâdiselere, vahdeti bozacak derecede, kıymet vermesi, büyük bir kusur sayılamaz. Cevdet Paşa eserini „selis ve münakkah" yazmağa da çok dikkat etmiştir. Ancak ilk 5 cildde lisan „rûz-u merre tâbirât ile her kesin istifâde edebileceği meslek-i ifâdeye gidilerek" yazılmasına rağmen, eski tarihçileri epeyce hatırlatır. 6. cildten itibaren, üslûbu çok sadeleşmiştir.

Tezâkir-i Cevdet. Cevdet Paşa, vak'anüvisliği zamanındaki mühim hâdiselere dâir, tuttuğu notları bir nizam ve tertibe sokarak, halefi Lûtfi Efendi 'ye göndermişti. Bu notlar, muhtelif tarihlerde ve tezkireler hâlinde gönderildiği için, Cevdet Paşa bu notlara *Tezâkir-i Cevdet* adını vermiştir (Bursalı Tâhir,

Mâruzât'1 ve kızına verdiği müteaddit dersleri toplayan mecmuaları, yanlış olarak, *Tezâkir-i Cevdet* adı altında zikretmektedir ; bk. *Osmanlı müellifleri*, II, 131)•

Cevdet Paşa'nın kendisine alıkoyduğu *Tezâkir-i Cevdet* müsveddeleri İstanbul şehir ve inkılâp müze ve kütüphânesindedir. Vak'anüvis Lûtfi 'ye gönderilen tezkireler meydanda yoktur; bunlardan yalnız 1. (*TOEM*, nr. 44, s. 93 v.d.) ve 8. (*Kafkasya 'ya dâir bir lâyiha* ; *Yeni mecmua*, II, s. 454) tezkireler ile, 40. tezkirenin 19. cüzü {*TOEM*, nr. 44, 47) neşredilmiştir. Bugün elimizde bulunan nüsha, Cevdet Paşa'nın el yazısı iledir, 21 defter tutar ve muhtelif tarihlerde kaleme alınmış 40 tezkireyi ihtiva etmektedir. İlk 5 tezkire, vazifeten toplayıp, muhafaza ettiği vesikaları ve evrakı Lûtfi Efendi 'ye göndermesi münasebeti ile yazılmış kısa mektuplardan ibarettir. 6.—39. tezkireler — ki, 11 defter tutmaktadır — vak'anüvislik vazifesini tamamlamak için zaptettiği hâdiselerin yazılmasından vücuda gelmiştir. Mamafih tezkirelerine, vazifeye başladığı seneyi değil, 1255 (1839) tarihini başlangıç olarak seçmiştir ve vak'anüvislikten 1282 (1866)'de ayrılmasına rağmen, 39. tezkire 1289 (1872) hâdiseleri ile biter. Son 9. defterde kendi biyografisini vermektedir. Bununla beraber, burada, onun alâkalı bulunduğu siyâsî hâdiseler hakkında da geniş ve mühim malûmat vardır. Bilhassa 1289'dan sonraki hâdiseler, Abdülaziz 'in hal'i, ölümü ve ilk meşrutiyetin ilânı hakkındaki notları çok mühimdir.

Tezkirelerin başında veya sonunda ekseriya Lûtfi Efendi 'ye yapılan hitaplara ve yazılmış tarihlere nazaran, Cevdet Paşa bu tezkireleri 1288—1299 (1871—1881) yılları sırasında göndermiştir. Son 3

defterde hitap ve tarih yoktur. Bâzı kitaplar ve yazılar hakkındaki düşüncelerini, takrizlerini, ilmî münakaşalarını ve hemen sâdece kendi memuriyetlerine âit pek kısa malûmatı ihtiva eden bu defterler, her hâlde yalnız tercüme-i hâlini tamamlamak için tutulmuş ve Lûtfî Efendi 'ye gönderilmemiştir. 2r. defterin son yazısı 5 şaban 1312 (1 şubat 1895) tarihlidir. Cevdet Paşa, hem bu devrin en mühim işlerinde dâima kendisine baş vurulan büyük ve tecrübeli devlet ricali arasında bulunduğu, hem de geniş bir tarihî ve içtimaî kültür sahibi olduğu için, bu hâtıralar basit ve natamam bir müşahede olmaktan çıkmış ve çok mühim ve karışık hâdiseler ile dolu olan bu devir hakkında, kıymetli bir tarihî vesika hâline gelmiştir. Hele kendisinin esaslı rol oynadığı, Bosna-Hersek teftişi ve Kozan ıslâhatı gibi, mühim hâdiseler hakkında tezkireleri (tezkire, 20—30), bu meseleler için en kıymetli vesikaları teşkil etmektedir. Lûtfî Efendi selefının bu notlarından çok istifâde ettiği gibi (krş. *Tarih-i Lûtfî*, VIII, 168 v.d. ile tezkire, VI, 17, 18), kızı Fatma Aliye Hanım da *Cevdet Paşa ve zamanı* adlı eserini yalnız *Tezâkir-i Cevdet* müsveddelerini pek cüz'î düzeltmeler ile, bir başka tertibe sokarak, meydana getirmiştir.

Bununla beraber *Tezâkir-i Cevdet*, tanzima-tın siyâsî çehresini göstermekten ziyâde, bu devrin içtimaî ve ahlâkî cephesini aksettiren sahifeler ile doludur. Bu tezkirelerde bilhassa o zamanki İstanbul 'un manevî siması, bütün hususiyetleri ile çizilmiştir; devlet ve saray adamlarının, rical ve kibarın hususiyetleri, birbirleri ile ve saray ile olan münasebetleri, çeşitli menfaat ve post kavgaları, Abdülmecid ve Abdülaziz devrinin büyük iktisadî buhranlarını doğuran içtimaî

sebepler, ahlâkî sükût, karakteristik tasvirler ile ve fevkalâde samimî ve sâde bir dil ile anlatılmıştır. Cevdet Paşa burada da, *Tarih-i Cevdet* 'te olduğu gibi, vakit-vakit devlet ricalini, mutaassıp softaları, acı istihzalar ile, tenkit eder. Bu yüzden, bir çok tezkirelerinde Lûtfî Efendi 'ye yazdıklarının çok gizli tutulmasını ihtar etmiştir.

Ayrıca çeşitli vazifeler ile dolaştığı imparatorluğun, birbirinden çok farklı, muhtelif mın-takalarındaki halkın örf ve âdetleri hakkında da *Tezâkir-i Cevdet* 'te fevkalâde enteresan müşahadeler vardır. Sonra *Tezâkir-i Cevdet*, bilhassa Cevdet Paşa 'nın hayatına âit en geniş ve ince teferruatlı malûmatı ihtiva ettiği gibi, orada maarif tarihimiz için de çok faydalı ve mühim kayıtlar mevcuttur.

Mâruzât, Cevdet Paşa 'nın Abdülhamid II. 'e takdim ettiği tarihî ve uzun arızasının ismidir. Pâdişâhın şifahî irâdesi ile yazılmış olup, 5 cüzdandan mürekkeptir. 1255 —1293 (1839—1876) yılları arasındaki tarihî ve siyâsî hâdiselerden

CEVDET PAŞA.

bahseder ; mamafih 5. cüzdanın takdimi münasebeti ile padişaha hitaben yazdığı bir tezkirede (İstanbul şehir ve inkılâp müze ve kütüphanesi, Cevdet Paşa 'nın evrakı, nr. 25) Cevdet Paşa asıl vazifesinin bu cüzdanda bahsedilen 1283—1293(1866—1876) yılları arasındaki vak-'aların izahı olduğunu ve diğer cüzdanları, sırf bu hâdiselerin daha iyi anlaşılması için, kaleme aldığını söyler.

Mâruzât 'in 3 ayrı nüshası olmak icap ediyor : 1.

Pâdişâha takdim edilen nüshadır ki, Abdül-hamid'in halinden sonra, muhtelif ellere geçmiş ve nihayet 3 cüzdân (2., 3. ve 4. cüzdânlar), tarih-i osmanî

encümenine tevdi edilerek, encümen mecmuasında neşredilmiştir (nr. 1(78) — 10 (93)). 2. nüsha Mahmud Kemâl İnal 'in bâzı eserlerinde (*Evkaf-ı hümayûn nezâreti tarihçe-i teşkilâtı ve nuzzârın terâcim-i ahvâli*, s. 161; *Kâmil Paşa 'nm sadâreti ve konak meselesi*, s. 14 v.dd.; *Son asır türk şâirleri*) istifâde ettiği nüshadır ki, kendisi bu nüshanın kaybolduğunu söylemektedir. 3. nüsha Fatma Aliye Hanım 'in terekesinden İstanbul inkılâp müze ve kütüphanesine intikâl etmiştir. 4 defter tutan bu nüsha, 4. ve 5. cüzdanlardan mürekkeptir (Cevdet Paşa 'nın evrakı, nr. 22—25). Şu hâle göre, bugün *Mâruzât 'm* yalnız 1. cüzdanı noksan bulunmaktadır.

Mamafih ilk 4 cüzdanın muhteviyatı

Tezâkir-i Cevdet 'ten hemen-hemen hiç farklı olmadığı için, bu ziyânın pek ehemmiyeti yoktur. Bugüne kadar neşredilmemiş olan 5. cüzdanda, bilhassa Abdülaziz 'in hal'i, ölümü ve o zamanki ricalin bu hâdiseler karşısındaki vaziyetleri en ince ve şüpheli teferruatına kadar anlatılmıştır. O kadar ki, Cevdet Paşa gördüklerini kaydettikten başka, en ehemmiyetsiz rivayetleri, kadınlar arasındaki dedi-koduları, bir çok şahsî kanaat ve hâtıraları bile arızasına sokmakta tereddüt etmez. Bununla beraber *Mâruzât*, bir çok noktalarda, bilhassa Cevdet Paşa 'nın biyografisini alâkadar eden kısımlar ile 1866— 1876 arasındaki hâdiselerden bahsederken, *Tezâkir-i Cevdet* 'i tamamlamaktadır.

Kıyası enbiya ve tavârih-i hulefâ, hayatının son yıllarında yazdığı terbiyevî mâhiyetteki eserlerinden biridir. 12 cüzden ibaret olan eserin ilk 6 cüzü Cevdet Paşa tarafından bastırılmış, son 6 cüz 1908 'den sonra, kızı Fatma Aliye Hanım tarafından, neşredilmiştir. Bu eser, Âdem 'den Muhammed 'e kadar gelen,

peygamberler hakkındaki menkıbeleri hulâsa ettikten sonra, Peygamberin hayatını, hulefâ-i râşidîni, onları takip eden Emevî ve Abbâsîleri ve tevâif-i mülûkü anlatır. Oradan Osmanlıların zuhuruna geçerek, Murad II. 'in saltanatının son senelerinde kalır. Cevdet Paşa, gerek matbu nüshanın son cüzünde, gerek eserinin müsveddelerinde (İstanbul inkılâp müze ve kütüphanesi, Cevdet Paşa 'nın evrakı, nr. 53/1—53/28, 55), *Kıyas-ı enbiyâ'mn* bittiğine dâir bir kayıt koymamıştır. İhtilmâl eserine osmanlı tarihini tamamen ilâve edecekti.

Mamafih Cevdet Paşa, *Kıyas-ı enbiyâ* 'da, ilmî olmaktan ziyâde, tâlimî ve telkinî bir gaye gözetmektedir. Bu sebeple eserini okuma yazması olan her kesin, bilhassa yeni nesillerin, zevkle okuyup, kolaylıkla anlayacağı derecede sâde ve güzel yazmağa çalıştı. Bunda fevkalâde muvaffak olduğu meydandadır. *Kıyas-ı enbiyâ* 'nm lisanı, devrinde, pek az eserin yetişebileceği derecede sâde ve temiz olduğu gibi, üslûbu da fevkalâde bir tabîlik ve akıcılık kazanmıştır. Ayrıca eserin gördüğü rağbet de, Cevdet Paşa'nın gayesine ne kadar eriştiğini göstermektedir; gerek kendi sağlığında basılan ilk 6 cüz ve gerek Fatma Aliye Hanım 'in neşrettiği cüzler, müteaddit matbaalar tarafından, bir çok defalar basılmıştır. Hattâ *Kıyas-ı enbiyâ* 'nın şöhreti Türkiye hudutlarını aşarak, Kazan türkçesine çevrilmiştir (1. *Kıyas-ı anbiyâ 'alayh alsalâm*, Kazan, 1900, Kazan üniversitesi; 2. *Kıyas-ı anbiyâ va târih-i hala/5*, Kazan, 1911, Matbaa-i Kerimiye).

Cevdet Paşa 'nın bundan başka, Kırım müelliflerinde Halim Giray 'in *Gilbün-i hânân* (İstanbul, 1287) adlı eserinden istifâde ederek, meydana getirdiği *Kırım ve*

Kafkas tarihçesi (İstanbul, 1307, Matbaa-i Ebüzziya) ile İnkılâp müze ve kütüphanesinde tarihî bir çok evrakı bulunmaktadır: 1. Anapa kalesine v. s. dâir *Fıkarât-ı tarihiye* (nr. 65), 2. İşkodra 'ya dâir mutalâanâmeler (nr. 26), 3. Kozan ve Gâvur-dağı ahvâline dâir bir makale (nr. 59), 4. Halep vilâyetine dâir bâzı kayıtlar (nr. 67), 5. Rumeli teftişine âit vesikaları muhtevi 6 büyük defter (nr. 57/58—5) ve 6. Bosna-Her-sek teftişine âit, 7 büyük defter (nr. 27—30 ve 57, 59).

2. H u k u k î e s e r l e r i . Cevdet Paşa, 1272 (1856) 'de kurulan *Metn-i metin* komisyonuna âza seçilince, fıkıh ile ciddi bir surette iştigâle başladı ve bir kaç sene sonra, meclis-i tanzi-mâta âza olunca, bu temas ve meşguliyet semerelerini vermeğe başladı; tanzimat devrinin bütün hukukî hareketlerinde Cevdet Paşa 'nın mühim rolü olduğunu yukarıda gördük. *Düstûr* adı ile bütün kanunları bir cildde toplamak fikrini kendisi ortaya attığı gibi, bunu ilk defa tatbik eden de yine kendisi oldu. *Düstûr* 'un ilk tabı Cevdet Paşa 'nın nezâreti altında yapılmıştır (Matbaa-i âmire, 1279). Fakat Cevdet Paşa 'nın bu sahadaki en büyük eseri, şüphesiz ki, tanzimâtın bir âbidesi olan te'lif tarzı ve tarihi yukarıda tafsil edilen *Mecelle-i ahkâm-ı adliye* 'dir,

CEVDET PAŞA.

Bundan başka Yanya valisi iken, yazıp, mecelle cemiyetine gönderdiği *Risölat al-vafâ* (Cevdet Paşa 'nın elyazısı ile yazılmış bir nüshası Veliyüddin Efendi kütiip., Cevdet Paşa vakfı, nr. 40) adlı bir eseri ile mecelleyi şerh-eden *Şarh-i kitâb al-amânat* (istanbul, 1306) isimli, bir kitabı vardır. Ayrıca İnkılâp müze ve kütüphanesinde Cevdet Paşa 'nın el yazısı ile yazılmış

3 mûsvedde bulunmaktadır : *Mec-mua-i Ahmed Cevdet* (Cevdet Paşa 'nın evrakı, nr. 32), *Mahkeme-i temyiz'in vazifesine dâir* (aynı kısım, nr. 63), *İcâr-ı akar nizâmnâmesi* (aynı kısım, nr. 62).

3. E d e b î ve f i l o l o j i k e s e r l e r i . Cevdet Paşa 'nın edebî eserleri çok olmadığı gibi, fazla bir kıymet de arzetmez. Esasen o edebiyatın san'at cephesi ile ancak medresede iken, meşgul olmuştu ; divançesini teşkil eden manzumelerin çoğu, bu talebelik zamanlarının mahsûlüdür. Cevdet Paşa, kendisi de pek kıymet vermediği için, manzumelerini ancak Ab-dülhamid II. 'in isteği ile ve hayatının sonlarına doğru, bir divançe hâlinde toplamıştır. Mamafih pâdişâha takdim edilen divançe meydanda yoktur. Fakat İnkılâp müze ve kütüphanesinde (Cevdet Paşa 'nın evrakı, nr. 37) Cevdet Paşa 'nın el yazısı ile yazılmış 2 nüshası mevcuttur. Bir az tertipsiz olan bu nüshalar arasında, muhteviyat bakımından, fark yoktur. Ekserisi kaside ve gazellerden ibaret olan divançede az mikdarda şarkı, rubâî, tarih ve müfret vardır. Kuvvetli bir lisan bilgisi ve teknik ile parlak bir zekâdan kuvvet alan bu manzumeleri, Cevdet Paşa gençliğinin ve muhitinin verdiği bir heyecanla ve zamanının âdetlerine uymak için yazmıştır. Lisani umumiyetle temiz ve sâde olmakla beraber, hayâlleri sathîdir ve lirizmden mahrumdur. Zaten çoğu devrin ikinci derece deki şâirlerine nazîre olarak yazılmıştır. Bu grupta sayılabilecek olan *Divân-ı Sâ'ib* şerhinin *Tetimtne* 'si, onun farsça bilgisini ve fars edebiyatına nüfuz derecesini gösterir.

Fakat *Kavâid-i Osmaniye* ile *Belâgat-i Osmaniye* gibi eserleri, ayrı bakımlardan, ehemmiyetlidir. Fuad Paşa ile birlikte yazdıkları *Kavâid-i Osmaniye*,

osmanhcanın 3 dilden mürekkep olduğu fikrini ortaya atan ve bu fikre uyularak, yazılmış ilk türkçe gramerdir. *Kavâid-i Osmaniye*, H. Kel Igran tarafından, almanca-ya çevrilmiştir (*Grammatik der Osmanischen Sprache*, Helsingfors, 1855). Bu kitap sonradan yalnız Cevdet Paşa'nın adı ile ve kısmen tâdil edilmiş bir şekilde, bir çok defa tabedildiği gibi, ilk mektep talebelerini *Kavâid-i Osmaniye* 'ye hazırlamak için yazılan *Medhal-i kavâid* de onun eseridir. *Medhali kavâid* sonradan daha çok sadeleştirilerek,

Kavâid-i türkiye

(İstanbul, 1292) adı ile neşrolunmuş ve mekteplere kabul edilmiştir. *Belâgat-i Osmaniye* (1. tab., İstanbul, 1298) Cevdet Paşa'nın Mekteb-i hukuk belagat hocalığının mahsûlüdür. *Mutavvel* ve Sa'd al-Din Taftazâni 'nin *Mdâni-i muhtasara şerhi* gibi, şark menbâla-rına istinat eden bu kitap ile, Cevdet Paşa, zamanında Recâî-zâde M. Ekrem [b. bk.'in temsil ettiği garpçılığa karşı cephe almaktadır. Cevdet Paşa 'nın *Tezâkir-i Cevdet* 'te bahsettiği (*Vak'aniivis Cevdet Paşa 'nın evrakı*, TOEM, nr. 46, s. 215 v. d.) *Ta'dil-i mabâni al-inşâ'* adlı eseri de, Süleyman Paşa [b. bk.] 'nın meşhur eserini tenkit eden aynı mâhiyette bir eserdir.

4. M ü t e f e r r i k e s e r l e r i . Cevdet Paşa 'nın saydığımız eserler hâricinde pek o kadar ehemmiyetli olmayan bir çok kitapları daha vardır. Ekserisi medrese talebeliği esnasındaki çalışmalarının mahsûlü olan bu eserler (msl. *Tâlikat*), fazla bir kıymet arzetmez. Mamafih *Takvim al-advâr* (1. tab., İstanbul, 1287), bizde takvim ıslâhı meselesinin ilk münakaşa mevzuu olması bakımından, ehemmiyetlidir. *Mi'yör-ı Sadâd*, Cevdet Paşa 'nın oğlu Sedad Bey 'e izafetle idadilerde

okutulmak üzere yazdığı kitaptır ki, eski mantık kitapları arasında gayet vazih ve didaktik bir tarzda yazılmış bir eserdir (İstanbul, 1293). Bir de *Adâb-i sadâd fi 'ilm al-âdâb* (İstanbul, 1294) adı ile, münazara usûlünden bahis, küçük bir eseri daha vardır. Cevdet Paşa'nın tasnifçi ve tasfiyeci zekâsı islâmî ilimlerdeki muvaffakiyetini gösterir. *Hulâşat al-bayân fi talif al-Kur'ân*, *Aşar-i ahd-i Hamidi* ve *Hilya-i sa'âdat* muhtelif vesileler ile yazılmış küçük kitaplardır. Bu grupu tamamlamak için, Cevdet Paşa'nın bâzan *Tezâkir-i Cevdet'e* alınmış ve bâzan da Muallim Cevdet kütüphanesinden ve Fatma Aliye Hanım terekesinden İnkılâp müze ve kütüphanesine intikal etmiş defterler ve evrak içinde bulunan (Cevdet Paşa'nın evrakı, nr. 31—36, 45, 46, 64, 66) lâyiha, mazbata, tenkit ve mektuplarından da bahsetmek lâzımdır. İçlerinde ıslâhat lâyihası (*TOEM*, nr. 44, s. 97 — 105) ve sosyalistlere dâir bir makale gibi, siyâsî ve içtimaî, *Mesnevi-i şerif* hakkında Âbidin Paşa'ya, *Mufasssal* münasebeti ile Ahmed Mid-hat Efendi 'ye ve *Tarih-i Cevdet* 'in bitişi do-layısıyla Sadullah Paşa ya yazdığı mektuplar gibi. ilmî olanları bulunan bu çeşit yazıları, her hâlde, esaslı bir tetkik isteyen ve Cevdet Paşa'nın şahsiyet ve bilgisindeki genişliği gösteren yazılardır.

5. T e r c ü m e l e r i . *Mukaddima-i İbn Haldun*

(İstanbul, 1277), Pîrî-zâde Mehmed Sâib 'in tercüme edemediği 6. faslın tercümesinden meydana

CEVDET PAŞA - CEVF SIRHAN.

gelmiştir. Cevdet Paşa bunu, Pîrî-zâde'ninki ile birlikte ve üçüncü eild olarak, neşretmiştir. Bunlardan başka İnkılâp müze ve kütüphanesinde *Tarih-i Juvanen* adlı, yazma bir müsvedde vardır (Cevdet Paşa'nın evrakı, nr. 54). M. J. M. Jouannin 'in *Turquie* (Paris) adlı

kitabından ilk 93 sahifenin tercümesi ile meydana gelen bu müsveddenin yazısı *Tezâkir-i Cevdet* ve *Mâruzât*'in yazısından farklıdır. İhtimâl Cevdet Paşa bunu *Tarih-i Cevdet* için başkasına (belki Ali Şahbaz Efendi 'ye) tercüme ettirmişti. Meşhur şâir Sürûrî kendi tarihlerini seleflerinin ve muasırlarının meşhur ve kıymetli tarihleri ile birlikte, bir mecmuada toplamıştı. Vak-'anüvis Esad Efendi vasıtası ile ve daha çok zenginleşmiş bir şekilde kendisine geçen bu mecmuayı, Cevdet Paşa aynen neşretmiştir (*Sürûrî mecmuası*, İstanbul, 1299).

Birde Ahmed Cevdet imzası altında ve Reşid Paşa 'nın emri ile ermeniceden tercüme edilmiş *Tâlimatnâme-i harîr* (1269) adlı bir kitaba tesadüf edilirse de, Cevdet Paşa 'nın bu tercümenin yalnız türkçesini tashih etmiş olması melhuzdur.

Bib ligograf ga: Cevdet Paşa'nın hayatı hakkında en geniş ve en tafsilâtlı malûmat *Tezâkir-i Cevdet* (bilhassa 40. tezkire) ile *Mâruzât* ve İstanbul şehir ve İnkılâp müze ve kütüphanesinde bulunan çeşitli evrakında bulunabilir (bunlar kütüphanede, Cevdet Paşa 'nın evrakı adı ile, bir araya toplanmıştır). Kütüphaneye Fatma Aliye Hanım 'in terekesi ile Muallim Cevdet 'in hususî kütüphanesinden intikâl etmiş olan bu evraktan ilk defa biz istifâde etmiştik (Türkiyat enstitüsü, Mezuniyet tezleri nr. 9). Neşredilmesi büyük faydalar doğuracak olan bu evraktan başka, *Tezâkir-i Cevdet*'in hemen aynı olması yüzünden, Fatma Aliye Hanım 'in *Ahmed Cevdet Paşa ve zamanı* (İstanbul, 1332) ile Mahnvud Kemâl İnal (*Son asır tiirk şâirleri*, cüz 2, s. 236 v.d.) ve Bursalı Mehmed Tâhir (*Osmanlı müellifleri*, II) 'in verdikleri

malûmat ve Muallim Cevdet'in metinde zikredilenlerden başka bir makalesi (*Tedrisat mecmuası*, VIII, 429 v.d.) istifadelidir. Şu eserlerde de Cevdet Paşa 'nın hayatı hakkında, çok eksik ve bâzan yanlış da olsa, toplu bir malûmat bulunabilir: F. Babinger, *GOW*, s. 376 v.d. (Cevdet Paşa 'nın bilhassa tarihî eserleri hakkında toplu ve bibliyografik malûmat vardır) ; Cemâleddin ve Ahmed Cevdet, *Âgîne-i zürefâ* (İstanbul, 1314) ; Fatin, *Tezkire* (İstanbul, 1271), s. 48 v.d.; İsmail Hakkı, *XIV. asrın türk muharrirleri*^ İstanbul, 1308), 3. cüz ; Mahmud Kemâl ve Hüseyin Hüsâmeddin, *Evkaf-ı hümâyûn nezâreti tarihçe-i teşkilâtı ve nuzzârzn terâcim-i ahvâli* (İstanbul, '335)> s- 1°3 v-d.; Ahmed Midhat, *Fatma Aliye Hanım yahut bir muharrire-i osmani-yenin doğuşu* (İstanbul, 1311); Curci Zaydân, *Maşâhir al-şark* (Mısır, 1902), II, 153 v.d. Cevdet Paşa 'nın şahsiyeti ve eserinin kıymeti hakkında bir de bk. Hammer (*Sitzb. d. Akad. d. mss. Wien, phil- hist. Ki.*, **XVIII**, 1855, s. 3—16 (*Tarih-i Cevdet* 'in ilk 2 cildi hakkında) ve **XXI** (3. cild hakkında; tercümesi için bk. *Tezâkir-i Cevdet*, 16, s. 2)